

Дати

СХ

Микола Бондар

ЩОБ СЯЙВО РІДНОГО СЛОВА БУЛО ДАЛЕКО ВИДНО... (До 110-річчя Олекси Засенка)

У жовтні виповнилося 110 років від дня народження українського літературознавця, критика, перекладача, письменника Олекси Засенка. Визначальним у різносторонній діяльності вченого й літератора було дослідження української літератури класичного періоду.

Народився Олекса Єлисейович Засенко 4 жовтня (21 вересня ст. ст.) 1907 року в с. Любарці (нині Бориспільського району Київської області) у сім'ї селян-бідняків. До 1925 р. допомагав батькам у веденні їхнього господарства. До вересня 1927 р. – секретар сільради, голова комнезаму. З вересня 1927 по вересень 1928 р. навчався у Ржищеві в педтехнікумі. Відразу по тому вчителював у селі Вишгород (тепер – райцентр Київської області). Нетривалий час 1930 р. був головою райкому спілки робітників освіти. З вересня 1930 р. навчався в Київському державному університеті, який закінчив у вересні 1934 р. Відразу там само вступив до аспірантури, навчався в ній по вересень 1937 р., відтак одержав спеціальність “викладач історії української літератури вузу, літературознавець”. З вересня 1937 р. по вересень 1938 р. – викладач історії української літератури в Запорізькому педінституті, з вересня 1938 р. до початку Великої Вітчизняної війни – у Київському педінституті (тепер – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова).

Уже 1940-м роком датуються перші публікації Засенка-науковця – дві ґрунтовні розвідки про життя і творчу діяльність Марка Черемшини, одна з яких друкована в авторитетному на ті часи журналі “Радянська література” (№8/9). На 27 червня 1941 р. було призначено захист кандидатської дисертації О. Засенка про творчість Марка Черемшини... А за п'ять днів перед цією датою почалася війна, і молодого науковця мобілізували вже наступного дня, 23 червня.

Із самого початку бойових операцій Засенко перебуває в дієвій армії (Південно-Західний, Північно-Західний, Третій Прибалтійський, Ленінградський, Другий Далекосхідний фронти), спочатку – як рядовий, далі – офіцер, політпрацівник-агітатор політвідділу артилерійської дивізії Резерву головнокомандування. Завершив свою службу участю в бойових діях проти японських мілітаристів на території Китаю в серпні – вересні 1945 р. Демобілізований був у званні капітана в листопаді 1945 р., повернувшись додому з орденом Червоної Зірки,

орденом Вітчизняної війни II ступеня, медалями “За перемогу над Німеччиною” та “За перемогу над Японією”.

Від січня 1946 до вересня 1950 р. О. Засенко – завідувач відділу класичної літератури Держлітвидаву України (понад півроку у 1947 р. був директором видавництва “Радянський письменник”). За цей час, по поверненню з війни, заново написав дисертацію про творчість Марка Черемшини й у травні 1947 р. захистив її в Київському університеті.

Чому про Марка Черемшину? Один із науковців, котрий близько знав О. Засенку та, цілком очевидно, вів із ним довірливі розмови, із приводу походження задуму цієї роботи твердить, що, навчаючись у Київському університеті, Засенко “мав нагоду спілкуватися з Миколою Зеровим. Під його впливом зацікавився, зокрема, творчістю Марка Черемшини, ще до війни почав її досліджувати” [3, 6]. Можливо, ім’я Зерова Засенко знав іще до вступу в університет. У 1920 – 1923 рр. Микола Зеров та Освальд Бурггардт (згодом друкувався під псевдонімом Юрій Клен), рятуючись від голодного київського існування тих часів, мешкали в Баришівці під Києвом, де вчителювали в місцевій так званій соціально-економічній школі. Відомо, що занедбану Баришівку, перекладаючи основу в назві міста на латинь, Зеров поймав “болотяною Лукрозою”. Педагогічний рівень двох киян був дуже високим; віддати дитину до школи, де вони викладали, або й самому послухати їх – ставало важливим для місцевої інтелігенції. Юрій Клен згадував: “Лукроза наша стала культурним центром, який випромінював своє світло на всю округу, сягало воно навіть до Києва” [2, 16]. Цілком можливо, що слава про двох незвичайних учителів долинала й до Любарців, села, віддаленого від Баришівки десь на 14 кілометрів... Утім стосунки Засенка з М. Зеровим навряд чи могли бути цілковито гармонійними. Молодший колега виступав на початку представником “пролетарського” літературознавства, що мало би породжувати відмінності в баченні одним і другим літературних явищ. У своїх працях про Марка Черемшину – хоча ця постать, можливо, і справді “підказана” Зеровим – Засенко не раз адресує авторові низки статей про творчість класика критичні застереження за неналежну увагу до соціального змісту творчості західноукраїнського прозаїка.

З 8 вересня 1950 р. О. Засенко – в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка (відразу був прийнятий на посаду старшого наукового співробітника). З вересня 1952 до липня 1955 р. був заступником Директора Інституту літератури з наукової частини.

У перше повоєнне десятиріччя науковець значно розширює обрії своєї уваги. З його передмовою виходять “Твори” І. Котляревського (до 150-річчя “Енеїди”, 1948), як текстолог він працює над виданням творів Т. Шевченка, Лесі України, І. Франка; зрозуміло, з його участю підготовлено кілька видань творів Марка Черемшини. Ширший простір історико-літературних зацікавлень Засенко одержує для розробки в ролі автора 1-го тому двотомної “Історії української літератури”, що вийшла друком 1954 р.: тут йому належить вступний розділ другої частини (про історично-культурні обставини й розвиток літератури від Котляревського до кінця 50-х років XIX ст.) та у співавторстві з різними дослідниками розділи “Поети-романтики”, “І. Я. Франко”, розділ про західноукраїнську прозу кінця XIX – початку XX ст.

У тексті автобіографії, датованому 25 березня 1954 р., укладач зазначав: “Літературною та літературно-критичною роботою займаюся з 30-х років. Писав і друкував статті, нариси, вірші, оповідання. Систематичним дослідженням окремих питань історії української літератури займаюся з 1935 – 1936 років. В газетах, журналах, збірниках та інших виданнях опублікував біля тридцяти

статей і передмов...” [8]. До цього слід додати, що в різний час, особливо в перші повоєнні роки, Засенко долучався до перекладацтва, у різних збірниках містив переклади віршів (утім невелику кількість) представників поезії російської (І. Крилов, К. Рилєєв, В. Раєвський, М. Лермонтов, М. Некрасов), болгарської (І. Вазов, Л. Стоянов), чеської (Ян Неруда), латвійської (Ян Райніс), литовської (С. Неріс), вірменської (А. Ісаакян), осетинської (К. Хетагуров).

У 1955 – 1958 рр. перебував у докторантурі, розпочавши (чи, точніше сказати, продовживши, бо вже мав відповідні попередні публікації) роботу над дослідженням життя і творчості Марка Вовчка. Того ж таки 1955 р. виходять у світ випущені Держлітвидавом два перші томи 6-томника Марка Вовчка з передмовою О. Засенка в першому томі.

На середину 50-х років уже було створено низку праць, присвячених Маркові Вовчку. Серед них, якщо не виходити за календарні межі ХХ століття, слід згадати цикли статей В. Доманицького (переважно текстологічного й біографічного характеру) та О. Дорошкевича, також невеликі нариси П. Колесника, Д. Тмарченка, передмови Є. Кирилюка (починаючи з 1930 р.) до видань творів письменниці, не надто великого обсягу монографії В. Бойка та П. Петренка. Саме із середини 50-х років значно зростає інтерес дослідників до цієї постаті, з’являються наукові публікації. О. Засенко, поставивши перед собою мету подати ґрунтовну студію-узагальнення, знаходить за цих обставин як цікавий аспект важливу, але мало вивчену ділянку – рецепцію доробку Марка Вовчка в європейських літературах. Дослідник узявся за знаний, але не з’ясований у деталях факт захопленого сприйняття творчості автора “Народних оповідань” за кордоном, починаючи з 1860-х рр. (хоч як дивно, у середині ХІХ ст. навіть творчість Т. Шевченка не мала такого міжнародного розголосу). Тож результатом першого періоду пошукової роботи стала книжка “Марко Вовчок і зарубіжні літератури” (1959). Вона мала для того часу безперечно новаторське значення, вводила багатий, доти значною мірою невідомий (чи знаний тільки з бібліографічних оповісток) фактаж, який стосувався перекладів творів Марка Вовчка в зарубіжних країнах, відгуків на них. Монографія була написана за умов, коли процес роздобування книжки, журналу чи газети (а згадано в ній публікації й газетні!) з бібліотеки іноземної держави не був простим і швидким.

Наприкінці 1962 р. О. Засенко захистив дисертацію “Марко Вовчок. Життя і творчість, місце в історії літератури” (докторський ступінь надано 1963 р.). Дисертація стала основою об’ємної, понад 650 сторінок, монографії, виданої 1964 р. (як частина туди ввійшло і згадане дослідження про зарубіжне сприйняття творчості Марка Вовчка).

З 1958 до 1973 р. О. Засенко очолював відділ української дожовтневої літератури в Інституті літератури. Серед низки праць співробітників відділу, виданих у цей період, вирізняються і студії завідувача. Крім уже згаданих книжок про Марка Вовчка, це й монографія “Осип Маковей. Життя і творчість” (1968), авторський збірник “Літературно-критичні нариси і статті” (1962), розвідки, присвячені тим чи тим сторонам творчості Леся Мартовича, Т. Бордуляка, М. Лисенка, А. Кримського, І. Франка, узагальнювальні статті з проблем вивчення української літератури ХІХ – початку ХХ ст. З передмовами Засенка виходять різні видання спадщини О. Маковея, Марка Черемшини; як і в попередньому шеститомнику, Засенко виступає автором вступної статті до семитомного, здійсненого “Науковою думкою” видання творів Марка Вовчка та головою його редколегії (1964 – 1967). У доробку науковця, що живе широкими зацікавленнями, були також нариси, статті, розвідки про поточний літературний процес – про творчість М. Рильського, А. Головка, Івана Ле, М. Терещенка, А. Малишка, В. Сосюри, С. Олійника та ін.

О. Засенкові випало стати одним з організаторів фундаментального синтетичного курсу – “Історія української літератури” у 8-ми томах (1967 – 1971). Як заступник голови редколегії, він керував підготовкою перших п’яти томів, а також, уже як редактор, безпосередньо відповідав за 4-й том (у 2-х книгах), де, крім того, йому належить авторство “Вступу” (про період 70 – 90-х років ХІХ ст.) та розділів “Західноукраїнські прозаїки” і “Драматургія Івана Франка”. Паралельно з виданням “Історії...” береться до підготовки Зібрання творів Івана Франка, накреслює нові дослідницькі й видавничі проекти...

Однак багатьом планам науковця та керованого ним колективу не судилося здійснитися. Нова хвиля ідеологічного наступу на культуру, що розпочалася зі зміною партійного керівництва республіки в жовтні 1972 р., супроводжувана погромами й репресіями, зачепила й Інститут літератури. Як відомо, тут на порубіжжі 1972 – 1973 рр. зазнали переслідування дослідники й молодшого, і старшого поколінь за підозрою у сповідуванні націоналістичних поглядів. Академія наук мусила вдаватися до “реорганізацій” і кадрових ротацій згідно з виробленим у тодішньому секретаріаті ЦК положенням про “зміцнення” керівників творчих і наукових колективів кадрами “ідейно зрілими”. Очевидно, О. Засенка, з його домаганнями ширше популяризувати й вивчати українську літературу, таким не визнали, тому в середині 1973 р. мусив залишити роботу в Інституті літератури.

Проте, уже й перебуваючи поза Інститутом, і далі активно працює. 1974 року з’являється друком нове, доповнене видання книжки “Марко Черемшина. Життя і творчість”, із передмовами дослідника виходять “Твори” Т. Бордуляка (1988), збірка оповідань Д. Марковича “По степах та хуторах” (1991), збірник української поезії в перекладі російською “Аккорди. Стихи украинских поэтов” (Москва, 1977), разом із Н. Крутіковою він виступає головою редколегії та автором передмови видання “Листи до Марка Вовчка” у 2-х томах (1979) тощо.

За перебігом діяльності молодшого колеги доброзичливо стежив М. Рильський. Відомі його відгуки на обидві – кандидатську та докторську – дисертації Засенка (далеко не всі науковці того часу могли набути до свого архіву такі тексти). У відгуку на дисертацію “Марко Вовчок...” М. Рильський іменує автора “самостійним і енергійним науковим дослідником” [5, 387] та, природно, особливо захоплюється фрагментами дисертації про сприйняття творчості Марка Вовчка за кордоном, які, за словами Рильського, “являють чи не найсильніше свідоцтво пильної й самостійної дослідницької роботи тов. Засенка над його темою” [5, 382]. Ця праця дала нагоду митцеві надзвичайного художнього смаку висловити проникливі та глибокі, досі актуальні власні міркування про творчість Марка Вовчка. Цінував Рильський і перекладацьку роботу Засенка. У відомому нарисі про М. Лермонтова (“Поет боротьби і волі”, 1951, пізніша назва – “Вічовий дзвін”) одну строфу із твору російського поета (“Прощай, немытая Росіє...”) Рильський цитує в перекладі Засенка, зазначаючи прізвище перекладача. Утім в іншій своїй праці, відомій із 1953 р., з пізнішою назвою “Проблеми художнього перекладу” знавець тонкощів мови злегка полемізує із Засенком щодо назви одної квітки в перекладеній тим байці І. Крилова.

Ціну художньому слову, якому присвятив довгі десятиліття наукових студій, дослідник знав також із власної, щоправда, не такої великої, літературної практики. Одним із перших друкованих оригінальних літературних творів О. Засенка можна, видається, уважати ліричну новелу “Дорога в життя”, уміщену 1936 р. в київському “Молодняцькому літературному альманасі” (оповідь у творі ведеться від імені німецької дівчини, учасниці антифашистського руху, котра з новонародженим сином переїхала в “країну Рад”). О. Засенко –

автор виданої в Києві 1944 р. окремою невеликою книжечкою поеми “Гряде розплата” (написана в березні 1944 р.). Її зміст – і суворий рахунок гітлерівському фашизму, виставлений за злочини на окупованих землях, і викриття колабораціоністської діяльності урядів тих європейських країн, які, стверджує автор, не дуже й поспішали подавати допомогу в боротьбі з фашизмом, і впевненість у звитягах радянської Армії, що несе визволення народам Європи. Примітна ознака твору – багаторазова зміна ритмічного малюнка, своєрідне експериментаторство. Очевидно, у планах поета була ще одна поема (наразі невідомо, чи написана), принаймні в “Заспіві до поеми”, датованому вереснем 1944 р. (з позначкою місця: “Прибалтика”), він захоочує своє перо: “Без мудрості лукавої, / Не ради слави лживої, / Буденним слово дійсності / Осмілюсь говорити. <...> / Високе ж право голосу / Сучасника підказує: / Що знаєш, серцем виболів, – Не крийся, говори! <...>” [6, 74]. Таке саме датування й позначення місця – у вірші “Сонце встає над землею моєю...”, де зібрано відрадні обсервації молодого поета, примножені на надії незабарного повернення до мирного життя; твір закінчується: “Сонце ласкаве сміється, іскриться. / Дітки рум’яні обручки котять. / В сніжному цвіті сади моложаві. / Люди – мов зорі у ночі серпневі. / Дай же нам, земле, дужії сили, / Сповни серця молодого снагою / Та й приведи наші ноги натруджені / Після походів до рідної хати” [7, 96].

Комічно-драматична пригода із часів трагічних – голодного 1932 року, що передував голодомору, викладена в оповіданні “Казка про жука-рогача” (Вітчизна, 1990, №10): допроваджуючи нелегально харчі в село, герой твору час від часу чує підозрілі, схожі не пересвист, звуки й лякається, гадаючи, що не уникнув переслідування, уже не рідкісного на ту пору, – аж нарешті виявляється, що це походить від жука-оленя, який примостився на його картузику; твір ускладнений композиційно: увібрав у себе ліричні відступи, роздуми та документально-публіцистичні фрагменти.

Нариси та спогади, переважно про літераторів, увійшли до книжки О. Засенка “Дорогі мої сучасники” (Київ, 1983).

Остання з художніх публікацій О. Засенка, яку вдалося віднайти, – цикл “Старий зошит” в альманасі “Поезія-91”. Один із творів цієї добірки можна б навести повністю. “Погожу пив із срібного відерця / Та й задивився в очі голубі. / Віддав би серце... / Ні, не дам я серця, / Хороша дівчино, тобі! / Далеко, там, де пісня журавлина / Дзвенить над степом пізно восени, / Моя дружина – любая Галина, / А з нею доля – два малі сини. / Буран війни нас розметав, розвіяв, / Немов те листя, по усій землі. / Настане час, і я вернуся в Київ, / В сузір’я щастя – милої сім’ї. / Тебе згадаю. І погожу воду. / І дзвін ясного срібного відерця, / Коли вертався з дальнього походу... / І очі голубі... І порив серця” [4, 54].

Вірш датовано 28 листопада 1945 р. Варте уваги, як на рівні професіонального поета автор у першій строфі динамічно вводить епіцентр теми, щоправда, далі цінності, які сповідує і які створюють загалом симпатичний образ, продекларовано через трохи поспішне згортання ситуації збентеженого “серця” героя...

Усе ж основним у своїй діяльності Засенко обирає розмову із сучасником про скарби українського художнього слова, їх інтерпретацію, їх пропагування. Окрім уже згаданих розвідок у вигляді монографій та статей, він багато зусиль приділяв науковому виданню творів української літературної класики.

Уже мовилося, що ще в перше десятиріччя наукової діяльності Засенкові випало прилучитися до едиційно-текстологічної роботи: він виступив (разом із Д. Копицею) автором коментарів до 1-го тому Повної збірки творів Т. Шевченка

у 3-х томах (1949), автором коментарів (разом з ще трьома науковцями) до 2-го тому (драматургія) “Творів” Лесі Українки в 5-ти томах (1951), йому ж належить ґрунтовний коментар до 9-го тому (драматичні твори) 20-томного видання “Творів” Івана Франка (1952; у книжці прізвище коментатора не названо, проте кілька наступних праць Засенка про драматургію Франка безперечно це засвідчують).

Крім того, відразу в повоєнний час Засенко набув досвіду організатора видавничої справи. Він, стверджує колега, “як працівник Держлітвидав у післявоєнні роки допомагав відновлювати зруйновані війною книжкові фонди республіки, видавав класику, твори радянських письменників, сприяв налагодженню перекладацької справи...” [3, 6]. Крім організації видань 6-томника та 7-томника творів Марка Вовчка, про що вже мовилося, за впорядкування та з передмовами Засенка виходили численні видання творів того ж таки Марка Вовчка, Марка Черемшини, Осипа Маковея; як голова, заступник голови чи член редколегії (редактор тому) він був причетним до видрукуваних видавництвом “Наукова думка” двотомника праць М. Драгоманова (1970), п’ятитомника творів А. Кримського (1972 – 1974), семитомника творів М. Коцюбинського (1973 – 1975), до виданого Держлітвидавом шеститомника творів М. Кропивницького (1958 – 1960) – найповніших до сьогодні друкованих зібрань спадщини цих літераторів, “Антології українського оповідання” в 4-х томах (1960). Тривалою й діяльною була участь Засенка в редколегії видавничої серії “Бібліотека поета”.

Найбільшим едиційним проектом, до якого вчений був безпосередньо й активно причетним, стало Зібрання творів Івана Франка в 50-ти томах. Робота над багатотомним (спершу планувалося навіть сто томів) корпусом розпочалася ще 1956 р.; у складі невеликої групи франкознавців Інституту літератури О. Засенко виступав упорядником видавничого проекту. У процесі тривалої й дуже складної підготовки видання відбувалося перепланування томів, їх складу та обсягу, пошук творів і праць, написання коментарів. У 1969 – 1970 рр. на сторінках “Літературної України” відбулася дискусія із приводу планового мовного вигляду Франкових текстів... Не знали учасники дискусії, що ця проблема буде видаватися далеко не найголовнішою – на тлі тих подій, які очікували велику франкознавчу роботу ще до виходу (у 1976 р.) першого тому, коли над цілою низкою текстів Франка було занесено препаративний ніж ідеологічних наглядців і коли внаслідок цього окремі томи почали виходити з купюрами супроти початкового проекту. Уже й перебуваючи поза Інститутом, О. Засенко залишався членом редколегії 50-томника, на засіданнях якої гостро реагував на вилучення творів або ж їх фрагментів. Тодішню свою позицію він ствердив і по виходу Зібрання, переконаний, що “у виданні п’ятдесяти томника не треба було вдаватися до купюр, оскільки такого, що не піддавалося б поясненню, науковому коментуванню у літературній, науковій та епістолярній спадщині письменника нема” [1, 127]. Водночас, узагальнюючи, Засенко наголошує на масштабності здійсненого, якому на той час не було аналогів, із почуттям гордості констатує, що реалізований проект загалом справдив очікування і що “п’ятдесяти томник стає усе більше животворним, надихаючим джерелом розвитку й збагачення дослідницьких інтересів, незрівнянно розсовує пошукові сфери, ідейно-тематичні обрії для пізнання й корисного, повчального засвоєння усього звершеного Франком...” [1, 128]. Член редколегії 50-томника від самого початку її утворення, редактор 10-го (поетичні переклади та переспіви), 16-го (повісті та оповідання), 23-го і 24-го (драматичні твори) томів Зібрання творів Івана Франка, О. Засенко у складі групи вчених, що готувала це видання, у 1988 р. був удостоєний Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка.

Пішов із життя О. Засенко 8 травня 1993 р.

Серед багатьох його праць є й стаття, що має назву “За глибоке марксистсько-ленінське висвітлення дожовтневої української літератури” (1952). Літературні явища науковець розглядав – оригінально і творчо – за принципами тогочасної офіційної естетики – роблячи наголос на змістовому складнику твору, виокремлюючи передовсім соціальну проблематику, вишукуючи докази тяжіння до реалістичності стилю, але при цьому всьому завжди вказував на служіння того чи того письменника Україні, українському слову. Імовірно, дослідник щиро вважав, що та ідеологія, за панування якої йому випало жити й працювати, обов’язково мусить сприяти національному самоусвідомленню. Не завжди таке його переконання відповідало дійсності, проте вірність українському слову він проніс крізь усе творчо-наукове життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Засенко О. “З мого духа печаттю”: До виходу в світ 50-томного Зібрання творів Івана Франка // *Жовтень*. – 1987. – № 5.
2. Клен Юрій. Спогади про неокласиків // *Київські неокласики* / Упорядник В. Агеєва. – Київ: Факт, 2003.
3. Погребенник Ф. Олексі Засенку – 80 // *Літературна Україна*. – 1987. – 7 жовтня.
4. *Поетія-91*. – № 1 (75) / Упорядники Л. В. Голота, О. В. Лупій, В. І. Міщенко. – Київ: Рад. письменник, 1991.
5. Рильський М. [Відзив на докторську дисертацію О.Є.Засенка “Марко Вовчок (життя, творчість, місце в історії літератури)”] // *Рильський М. Твори: У 20-ти т.* – Київ: Наук. думка, 1986. – Т. 12.
6. *Українська література*. – 1945. – № 3.
7. *Українська література*. – 1945. – № 7/8.
8. Особова справа О. Є. Засенка // Архів Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України.

Отримано 29 серпня 2017 р.

м. Київ